

Skolehverdagen – utfordringer og muligheter når eleven har osteogenesis imperfecta.

Ellen Berg, spesialpedagog
Unni Steen, ergoterapispesialist

*TRS kompetansesenter for sjeldne
diagnoser, september 2003*

Innledning

Skolehverdagen kan by på en rekke utfordringer for elever som har osteogenesis imperfecta (OI). Alle elever i dagens skole har krav på tilpasset opplæring, noe som krever godt kjennskap til hver enkelt elev sine evner og forutsetninger. Det blir viktig å vurdere hva det betyr når elever har OI, og hvilke konsekvenser det får for opplæringstilbudet i skolen. I praksis vil dette innebære ulike løsninger med tanke på tilrettelegging fordi lokale forhold varierer, og fordi elever med OI vil være forskjellige både når det gjelder symptombilde, funksjon, behov, interesser, evner og forutsetninger.

Denne artikkelen har som formål å si noe om hvilke tilrettelegginger som kan være nødvendige for at barn og unge med OI skal få oppleve en positiv skolehverdag og få et godt opplæringstilbud i skolen. Målgruppen for artikkelen er primært eleven selv, foreldre/foresatte og klassestyrer/faglærere på skolen. Artikkelen kan imidlertid også være en viktig informasjonskilde til andre samarbeidspartnere både i og utenfor skolen.

Artikkelen bygger på den erfaring TRS har fra møtet med barn, unge og voksne med

OI og deres familie, vår kunnskap om OI, vår erfaring fra skolefeltet, kjennskap til skolekulturen samt kontakt med ulike skoler/lærere.

Artikkelen tar for seg følgende områder:

- Beskrivelse av OI
- Åpenhet - informasjon - dialog
- Brudd - oppfølging og rutiner
- Pedagogisk tilrettelegging
- Fysisk tilrettelegging og hjelpemidler
- Skolefritidsordningen (SFO)
- Eleven som ressursperson og samarbeidspartner
- Samarbeid skole - hjem
- Ulike fagpersoner og instanser som støttespillere
- Skifte av arena - de viktige overgangene
- Videregående skole - utdanning og yrkesvalg

Beskrivelse av OI

OI er en arvelig tilstand med feil i bindevevet. Bindevevet er kroppens støttevev, og finnes i alle kroppens organer. De ulike organer har forskjellige vevstyper og avhengig av vevstype, består bindevevet av ulike typer celler og grunnsubstans. Ved OI ligger feilen i den fiberen i grunnsubstansen som blant annet har stor betydning ved oppbygning av knoklene. Hovedsymptomene ved OI har derfor først og fremst sammenheng med skjelettet, men andre organer er også affisert i varierende grad.

Benskjørhet, myke knokler og brudd

Grunnproblemet ved OI er benskjørhet. Problemene har direkte sammenheng med graden av skjørhet i skjelettet og medfølgende tendens til bøyning, brudd og feilstillinger. Grad av benskjørhet varierer mye fra person til person. Også for den

enkelte person kan det være variasjoner over tid når det gjelder hvilke og hvor store problemer som oppstår. Brudd kan oppstå ved store påkjenninger (traumer), men også ved minimale påkjenninger som for eksempel vridninger.

Andre skjelettsymptomer

Personer med OI er gjennomsnittlig kortere enn normalbefolkningen. Betydelig kortvoksthet sees ved de mest alvorlige formene for OI.

Skjev rygg kan forekomme. Hos personer med alvorlig OI er hyppigheten av feilstillinger i ryggen meget høy. Dette kan påvirke lungefunksjonen.

Virvelbrudd i ryggen, hjelmkranie (typisk hodeform ved OI), og innbuking av hofteskålen inne i bekkenet kan også forekomme.

Andre symptomer og tegn

Blå bindehinner i øyet (blå sclera), tannbenskjørhet, hørselstap, endret stemmeleie (lys stemme), overbevegelige ledd (hypermobile ledd), hudforandringer og økt svetting er andre funn ved OI. Hudforandringene består i tynnere og mer gjennomskinnelig hud enn normalt. Blåmerker i huden kan forekomme etter små eller ingen traumer.

For ytterligere medisinske opplysninger om de ulike typene og symptomene henvises til medisinsk del på TRS' nettsider.

Åpenhet, informasjon, dialog

Informasjon kan fungere som en "kontaktskaper" mellom eleven som har OI og medelevene. Foreldreutvalget for grunnskolen (FUG) har beskrevet hvordan informasjon kan påvirke forholdet til medelever på følgende måte:

"Gode kamerater er en viktig forutsetning for en vellykket inkludering.

Klassekameratene vil ha behov for å kunne

stille spørsmål og få svar på det de lurer på som har med barnets særskilte opplæringsbehov å gjøre. De må også få anledning til å bearbeide angst og usikkerhet. Det er viktig å være klar over at andres usikkerhet og manglende erfaring kan være et hinder for kontakt" (FUG 2000 s 10).

TRS har erfart at informasjon om diagnosen er viktig. Informasjonen vil kunne skape trygghet for alle parter, bidra til å unngå misforståelser, urealistiske forventninger og unødvendig press til å gjøre arbeidsoppgaver/gjøremål som oppleves som belastende. Informasjonen må være tilpasset lærere og/eller elever, og kan gjøres på ulike måter avhengig av hva eleven og foreldrene ønsker. Skolens personale er her en viktig diskusjonspartner fordi de ofte har erfaringer med hvordan informasjon kan gis på en best mulig måte ut fra tidligere erfaringer. Enkelte ganger kan eleven med OI selv informere om sin diagnose og om sine begrensninger – og ikke minst – om sine muligheter og hva han/hun kan gjøre. Eleven må selv få vurdere om dette er ønskelig.

Barn og ungdom med OI opplever sin sykdom forskjellig. Det vil derfor være av stor betydning at man får fram hva som kjennetegner hvert enkelt barn gjennom dialog med barnet/ungdommen selv og foreldrene/foresatte. Denne kartleggingen vil være utgangspunkt for hva som skal gjøres av tilrettelegginger i skolehverdagen.

OI er en sjelden og sammensatt diagnose. Få i hjelpeapparatet kjenner til diagnosen, noe som kan oppleves som belastende både for eleven selv, familien og de som skal forholde seg til det som er ukjent. Barn med mild OI har en funksjonshemming som ofte ikke er synlig for andre. For disse barna kan det være et større press på det å være som andre, samtidig som de må

ta en del hensyn ved ulike aktiviteter. Det å måtte forholde seg til at man ikke alltid kan gjøre det som venner kan gjøre, har for de med mild OI vært beskrevet som en ekstra belastning i forhold til kommunikasjon med omgivelsene. De fleste barn og unge ønsker ikke å bli lagt merke til på grunn av diagnosen og de strekker seg ofte så langt de bare kan for å gjøre det samme som de andre barna gjør.

Elever som har alvorlig OI har en synlig funksjonshemming, og det vil være mer åpenbart for andre at det er behov for tilrettelegging av fysisk art. Både det at de bruker rullestol og at de er kortvokste gjør at de skiller seg ut fra jevnaldrende. Det er nødvendig at eleven opplever å bli trodd når vedkommende formidler at han/hun er engstelig for brudd, er sliten, har smerter eller ønsker å ta det med ro. Læreren bør være oppmerksom på at felles beskjeder til klassen kan oppfattes av eleven som at man må gjøre alle arbeidsoppgaver, til tross for at man har gjort individuelle avtaler med eleven på forhånd.

For enkelte barn/ungdommer er det problematisk å prate om det som er vanskelig enten det gjelder engstelse for brudd, smerter eller det å si fra om at man ikke greier eller ikke tør å utføre enkelte aktiviteter. Det er viktig at skolen har en åpenhet som gjør at eleven kan ta kontakt med en voksenperson han/hun har tillit til, uavhengig av om det er klassestyrer eller andre fagpersoner på skolen. Helsesøster kan i den sammenheng være en viktig kontaktperson. Det viktigste for skolen bør være at eleven kjenner seg trygg nok og gis anledning til å ta opp ting.

Håndtering av spørsmål og kommentarer

Det er gunstig at både eleven selv, lærere og foreldre har et bevisst forhold til hvordan man skal håndtere spørsmål og

kommentarer som kommer fra andre barn og voksne som følge av at eleven har OI. Det kan være spørsmål rundt det å være kortvokst, det å få brudd, ha blåmerker, hvorfor vedkommende skal ha ulike former for tilrettelegginger eller hvorfor man ikke alltid kan delta på det samme som resten av klassen. Å være forberedt på hvordan man takler slike spørsmål og kommentarer vil skape en trygghet for både eleven selv og for læreren når slike situasjoner oppstår.

Å være kortvokst og ha lys stemme kan føre til at eleven blir oppfattet som yngre enn han/hun er. Det er viktig å være oppmerksom på dette for å unngå at eleven blir møtt på en barnslig måte og for å sikre at vedkommende får utfordringer tilsvarende aldersnivået.

Brudd – oppfølging og rutiner

En del av det å leve med OI er å få brudd flere ganger i løpet av livet. Brudd kan oppstå når man minst venter det og av relativt lette belastninger, og er like smertefulle som hos andre. Brudd ved OI skal i prinsippet behandles som hos andre. Se mer om behandling på TRS' nettsider.

Skolen bør i samarbeid med foreldrene lage en beredskapsplan med en punktliste for hva man skal gjøre ved mistanke om brudd. Spørsmål om hva som er fysiske kjennetegn ved mistanke om brudd, hvem skal kontaktes og når, om det er gjort avtaler med akuttmottak eller sykehus, om informasjonsskriv skal følge med o.l. vil være viktig å ha avklart. Dette gir både skolen, eleven og foreldrene trygghet i å takle slike situasjoner.

Unngå skyldfølelse

Når eleven med OI får brudd kan det føre til at medelever og lærere får skyldfølelse for det som har hendt. Det er viktig at det snakkes om dette i for- og etterkant av eventuelle brudd og at det understrekes at ingen har skyld i brudd. I den

sammenheng er det hensiktsmessig at de som opplever at de er involvert får anledning til å snakke om dette med noen. En annen viktig grunn til å snakke om dette i klassen og med lærerne er at man bør unngå unødvendig engstelse for å være sammen med eleven som har OI.

Balansegang mellom fri utfoldelse og overbeskyttelse

Et spørsmål som ofte blir stilt av foreldre og lærere når elever har OI, er hvorvidt eleven kan delta på ulike aktiviteter i skolehverdagen, for eksempel aktiviteter i kroppsøving eller i friminuttene. Det vil være et naturlig spørsmål siden de fleste er engstelige for brudd. Det finnes imidlertid ingen fasitsvar. Spørsmålet må drøftes med foreldre, eleven selv og eventuelle fagpersoner som kjenner eleven godt. Det vi imidlertid vet er at fysisk aktivitet og belastning på skjelettet er med på å styrke skjelettet og omkringliggende "støtteapparat" (muskler, leddbånd sener) og kan således være med på å forebygge nye brudd. Det er derfor viktig at aktiviteter og ute- og innemiljø blir tilrettelagt slik at det er mulig for elever med OI å utfolde seg mest mulig. Det er viktig at læreren tør å stille krav til elever med OI på lik linje med det man gjør til andre elever.

Pedagogisk tilrettelegging

Både grunnskole og videregående opplæring er forankret i prinsippet om å gi alle elever likeverdig opplæring. En opplæring for alle forutsetter at hensyn til fellesskap og inkludering ivaretas. Likeverdsprinsippet innebærer at skolen må ta utgangspunkt i at elever møter skolen med svært ulike forutsetninger for læring og utvikling. Likeverdig opplæring er ikke en opplæring som er lik, men en opplæring som tar hensyn til at elevene er ulike. Like muligheter og likeverd mellom mennesker krever derfor forskjellsbehandling, ikke likebehandling.

Dette forutsetter fleksibilitet i opplæringen. (KUF 2001). Arbeidet med å gi elever likeverdig opplæring må følgelig ta utgangspunkt i evner, forutsetninger, bakgrunn og interesser hos den enkelte. Derfor forutsetter likeverdsprinsippet tilpasset opplæring.

Det lovfestede prinsippet om tilpasset opplæring skal komme til uttrykk i hele skolens virksomhet. Dette innebærer at alle elevene må få møte utfordringer som svarer til deres forutsetninger. Læreplanen vektlegger at individuell tilpasning er nødvendig for at alle elever skal få et likeverdig tilbud. (KUF 1996, Opplæringsloven 2001).

Den generelle læreplanen sier noe om hvilke konsekvenser det vil få, blant annet : "*Det krever at alle sidene i opplæringen – lærestoff, arbeidsmåter, organisering og læremiddel – blir lagt til rette med tanke på de ulike forutsetninger elevene har.*" (KUF, 1996 s 58).

For elever med OI betyr dette at det må tas hensyn til ulike sider ved det å ha OI når skolens opplæringstilbud skal planlegges og iverksettes.

Læreplanmål

Den generelle læreplanen presiserer at undervisningen må tilpasses ikke bare fag og stoff, men også alderstrinn og utviklingsnivå, den enkelte elev og den sammensatte klasse. (KUF 1996)

Skolen skal i tillegg til de fagspesifikke målene i de ulike fagene arbeide aktivt med holdningsmål og fremme utvikling av sosiale ferdigheter. Det vil blant annet si å vektlegge og legge til rette for opplæring som også inkluderer samarbeid, lære å ta hensyn, ansvar for egen og andres læring, respekt for ulikheter, toleranse, og likeverd. Elever som har OI vil i større eller mindre grad oppleve seg selv som

annerledes enn sine jevnaldrende. Det er av stor betydning at skolen arbeider bevisst både med klassens og den enkelte elevs sosiale læring og utvikling.

“(…) De fleste tiltakene som er aktuelle for elever med særskilte opplæringsbehov i form av tilrettelegging, bør kunne bidra til å utvikle det sosiale samspillet i hele klassen og på skolen. Dette skaper i sin tur et bedre skolemiljø for alle. En avklart holdning til de særskilte opplæringsbehovene hos barnet selv og jevnaldrende, har vist seg å være en viktig forutsetning for at inkludering i skolen skal lykkes” (FUG 2000 s 11)

Det innbefatter blant annet at man tar opp tema som det å være annerledes. I tillegg til at det vil være naturlig å ta opp egne bolker med nevnte tema, bør læreren ta tak i de situasjoner som oppstår underveis enten det er kommentarer fra medelever eller man observerer at enkelte elever holdes utenfor klassefelleskapet. Dette er en naturlig del av skolens arbeid for å skape en skole med et godt læringsmiljø og for å bidra til at elevene trives på skolen. Ved å arbeide aktivt med holdningsmålene vil en trolig skape større forståelse for at enkelte elever har behov for ekstra tilrettelegging i enkelte fag for å få et godt opplæringstilbud, og at det ikke blir opplevd som noe negativt og problematisk.

Arbeidsmengde – tid til ulike gjøremål og oppgaver

Feilstillinger, kortvoksthet, overbevegelige ledd, smerter og ugunstige arbeidstillinger kan føre til at enkelte elever med OI vil ha behov for lengre tid til å utføre arbeidsoppgaver og ulike gjøremål. Enkelte vil også ha behov for å variere arbeidstillinger oftere enn andre og å ha hyppigere pauser. De fleste skoler har i dag egne ukeplaner eller arbeidsplaner som sier noe om hva som skal gjøres og hvilke mål som skal nås i løpet av en periode. Dette er spesielt gunstig for elever med OI, fordi

eleven selv i større grad kan styre når oppgaver skal gjøres i forhold til egen dagsform. Det kan imidlertid likevel være aktuelt å redusere arbeidsmengden slik at eleven har mulighet for å ”komme i mål” uten at det går på bekostning av det faglige nivået.

Behov for ekstra tid må også vurderes i forhold til prøver og eksamener. Eleven må få prøvd ut ulike tiltak i forkant av en eventuelt eksamenssituasjon. Det vil i større grad skape trygghet for at eleven kan mestre en slik situasjon uten å være redd for å mislykkes på grunn av nedsatt funksjon. Andre måter å gjennomføre prøver og eksamener på kan med fordel prøves ut hvis eleven har behov for det. Det kan for eksempel være kombinasjon mellom skriftlige og muntlige prøver, eventuelt kun muntlige prøver. Dette omtales mer under avsnittet om vurdering. Bruk av ulike metoder for å redusere belastningen ved skriving tas opp under avsnittet om fysisk tilrettelegging.

Nedsatt hørsel

Elever med OI kan ha nedsatt hørsel. Det er viktig at skolen er oppmerksom på dette og at nødvendige tiltak blir iverksatt ved behov.

Praktiske fag/gjøremål – innhold og organisering

De fysiske forandringene ved det å ha OI vil ofte medføre ekstra utfordringer i skolehverdagen. En rekke aktiviteter krever derfor spesiell tilrettelegging for at elever med OI skal kunne delta i opplæringstilbudet. Dette gjelder spesielt i fagene heimkunnskap, natur og miljø, kunst- og håndverksfag, kroppsøving og ved andre praktiske opplegg som utedager/uteskole, friluftsliv, leirskoletilbud, ekskursjoner, prosjekter m.m. Skolen bør i samarbeid med elevene og foreldrene selv vurdere hva som kreves av tilrettelegging i de ulike

fagene/praktiske gjøremålene. Det må tas utgangspunkt i det symptombildet eleven har og det opplæringstilbudet skolen gir. Erfaringsmessig er det gunstig at denne vurderingen gjøres så tidlig som mulig når det er avklart hvilke lærere som skal undervise i de ulike fagene. Det er viktig at dette tas med når planleggingen av opplæringstilbudet blir igangsatt, men at man også er fleksibel og vurderer hva som er mest hensiktsmessig underveis i opplæringstilbudet. Det kan for eksempel være aktuelt med spesielle tiltak i perioder like etter brudd.

Elever med OI kan ha problemer med å gå/løpe og utføre andre aktiviteter i raskt tempo. De kan også ha problemer med å gå langt og bære tungt. Elever med alvorlig OI vil ha behov for rullestol. Det kan også være aktuelt for elever med moderat og mild OI å bruke rullestol i perioder ved brudd. Det gir skolen en ekstra utfordring i å tilrettelegge aktiviteter slik at eleven blir inkludert. Tradisjoner i ulike fag og praktiske gjøremål utfordres og man må tenke nytt. Det krever at skolen for eksempel må planlegge tiltak vedrørende transport og forflytning i større grad enn ellers. Se mer om dette under fysisk tilrettelegging. Tids- og energibruk i forbindelse med forflytning er noe som det bør tas hensyn til enten eleven bruker rullestol eller har gangvansker.

Kroppsøving

TRS har erfart at kroppsøving er et av de fagene som elever med OI opplever som mest problematisk når det ikke er godt nok tilrettelagt. Det er viktig at elever med OI ikke blir fritatt fra faget, men at de får et opplæringstilbud som er tilpasset de fysiske forutsetningene de har. For nærmere informasjon og råd henvises det til egen artikkel om "Tilpasset fysisk aktivitet i kroppsøving ved osteogenesis imperfecta (OI) (Sollie & Wilhelmsen 1999).

Artikkelen tar for seg ulike områder som må vurderes når opplæringstilbudet skal utarbeides, og den gir ideer til hvordan man kan tilrettelegge kroppsøvingstimene.

Skolens leirskoletilbud – for alle

TRS har erfart at skolens tradisjoner utfordres spesielt når klassen skal på leirskole. Det er for noen skoler en krevende prosess, og eleven, skolen og foreldrene må i samarbeid komme frem til gode løsninger. Skolen har hovedansvaret for at også leirskoletilbudet og dets innhold er tilrettelagt på en slik måte at hele klassen kan være med.

Leirskoletilbudet er noe elever ofte ser frem til spesielt fordi det innebærer mye sosialt samvær, felleskap, spenning og sosiale aktiviteter, i tillegg til fagspesifikke målsettinger og utfordringer. Derfor kan det oppleves spesielt vanskelig og frustrerende både for eleven selv og foreldrene hvis man ikke får mulighet til å delta.

Avhengig av symptombilde vil enkelte elever med OI ha problemer med å gå lengre turer på barmark eller på ski, og å bære tungt. For at flest mulig elever skal kunne få utbytte av opplæringen, er det hensiktsmessig å legge opp leirskoletilbudet med utgangspunkt i "base-tenkning". Det vil si at man har en hovedbase og legger opp aktiviteter rundt basen. Det gir læreren stor grad av fleksibilitet med tanke på å gi elevene utfordringer og arbeidsoppgaver ut fra deres forutsetninger.

For noen elever vil det være første gang man drar på tur uten foreldre/foresatte. For elever med OI kan det være ekstra utfordrende. Noen kan være engstelige for det som skal skje av aktiviteter og gjøremål, og det kan være utrygt å ikke ha foreldrene der hvis man opplever smerte og slitenhet og dersom brudd skulle oppstå.

Det er i den sammenheng gunstig å ha med en lærer som eleven har tillit til og føler seg trygg på. Hvordan oppfølging og kontakt med foreldre både i forkant og under selve leirskoleoppholdet skal foregå, er viktig å få avklart god tid i forveien. Det kan dreie seg om selve innholdet, muligheter og begrensninger i forhold til aktiviteter og gjøremål, sikkerhet og førstehjelp/tiltak ved brudd.

Tilpasset opplæring – spesialundervisning

Opplæringsloven slår fast at: *“Elever som ikke har eller kan få tilfredsstillende utbytte av det ordinære opplæringstilbudet har rett til spesialundervisning.”*

(Opplæringsloven § 5-1, 2001 s 67). TRS har erfart at de fleste elever med OI ikke har behov for spesialundervisning hvis skolen greier å ivareta det behovet for tilpasset opplæring/tilrettelegging som eleven har. Dette varierer imidlertid med skolens rammer, kompetanse, størrelse, anleggssituasjon, fysiske tilrettelegging m.m. (KUF 2001).

Elever som har OI og som i liten grad har mulighet for å delta i klassens fellesaktiviteter kan imidlertid ha behov for spesialundervisning i kroppsøving. Det skal da utarbeides en individuell opplæringsplan i faget (IOP). Hvis en elev trenger spesialundervisning, må PP-tjenesten gjøre en sakkyndig vurdering av elevens behov for spesialundervisning før kommunen eller fylkeskommunen gjør vedtak om dette. Vurderingen skal vise om eleven har behov for spesialundervisning og hva slags opplæringstilbud som bør gis. (Opplæringsloven § 5-3, 2001).

Skolen kan søke om ekstra ressurser i kroppsøving. Disse ekstra ressursene bør i størst mulig grad brukes til å inkludere eleven i klassens aktiviteter, og ikke som enetimer med en lærer eller fysioterapeut.

Hjemmeundervisning - oppfølging ved fravær

For elever med OI kan det i perioder med brudd eller annen type behandling være vanskelig å komme seg på skolen. Det følger av opplæringsretten etter opplæringsloven § 2-1, at skolen har plikt til å følge opp elever som får lengre sykdomsfravær fra skolen. Om nødvendig skal skolen gi undervisning i barnets hjem. Det kan derfor være aktuelt at skolen søker om ekstra ressurser for å ivareta dette behovet. I den sammenheng bør skolen ha et bevisst forhold til hvordan kontakten med hjem/skole skal ivaretas, både faglig og sosialt.

Ved brudd er det viktig at det blir lagt til rette for at eleven kan komme tilbake på skolen så raskt som mulig. Det kan for eksempel være tilrettelegging i form av kortere dager, valg av alternative arbeidsoppgaver og gjøremål i praktiske fag, bruk av rullestol, transport og lignende. Hva som er mest hensiktsmessig vil variere med type brudd og behandling, hva eleven og foreldrene selv ønsker samt hva som kreves av tilrettelegging for at deltagelse i skolehverdagen er mulig. Det bør også tas hensyn til at faren for og dermed engstelsen for nye brudd ofte er større kort tid etter et brudd. Elever som er innlagt i sykehus eller annen helseinstitusjon har også rett til opplæring. Dette følger både av pasientrettighetsloven § 6-4 og spesialisthelsetjenesteloven, *forskift om barns opphold i helseinstitusjon*. Sykehuset skal melde fra om behovet til den kommunen sykehuset ligger i (vertskommunen).

Vurdering

“Den viktigste av alle pedagogiske oppgaver er å formidle til barn og unge at de stadig er i utvikling, slik at de får tillit til egne evner” (KUF 1996 s 32).

Grunnlaget for vurdering av elevene skal både i grunnskole og videregående

opplæring ta utgangspunkt i læreplanmålene i de enkelte fag, samt målene i den generelle delen av læreplanverket. (Opplæringsloven § 3-4 første ledd, forskrift §§ 4-1-4-3). Det er viktig at klassestyrer og faglærere kjenner til de muligheter og begrensninger eleven med OI har i forhold til ulike gjøremål og arbeidsoppgaver, slik at de kan gi en riktig vurdering av elevens måloppnåelse. For eksempel vil det være aktuelt å bruke andre metoder for å vurdere måloppnåelse i enkelte fag enn tradisjonelle skriftlige prøver. Man kan legge opp til kombinasjoner mellom skriftlige og muntlige prøver, "mappevurdering" (Det vil si at eleven får en mappe der det skal samles arbeider som skal vurderes.), observasjon, innleveringer m.m. Når det gjelder den individuelle vurderingen uten karakter, som ofte gis ved muntlige tilbakemeldinger, må for eksempel arbeidsinnsats vurderes i forhold til de muligheter eleven faktisk har til å gjennomføre ulike arbeidsoppgaver og gjøremål.

I faget kroppsøving er det spesielt fremhevet at det ikke bare er læreplanverket som skal danne grunnlaget for vurderingen, men at man også skal ta hensyn til elevenes forutsetninger i faget. For elever i videregående opplæring som er søkt inn på særskilte vilkår og for elever generelt som har dokumentert særskilte behov, er det viktig at det blir vurdert ulike tiltak for at elevene kan få vurdering i ulike fag selv om man i perioder har en del fravær. Uansett hvilke tiltak som iverksettes er det av stor betydning at den enkelte faglærer foretar en skjønnsmessig vurdering med utgangspunkt i den enkelte elevs situasjon, og at ikke kravene om fremmøte er absolutte.

Fysisk tilrettelegging og hjelpemidler

Elever som har OI kan ha behov for

spesiell fysisk tilrettelegging i skolen. Behov for dette må kartlegges i forbindelse med skolestart, og ved overgang til ny skole og bør evalueres jevnlig. I henhold til opplæringsloven § 9-3 har alle elever rett til en arbeidsplass som er tilpasset deres behov. Skolene skal ha tilgang til nødvendig utstyr, inventar og læremidler. Det er kommunens ansvar å sørge for nødvendig fysisk tilrettelegging i grunnskolen mens fylkeskommunen har ansvaret for videregående skole. Det skal foreligge planer for slik tilrettelegging. (Jf opplæringsloven § 9-3).

Barn og unge med OI kan også ha behov for individuelt tilpassede hjelpemidler i forbindelse med skolegang og hjemmearbeid. Individuelt tilpassede hjelpemidler til for eksempel forflytning, læring samt tilpasning av arbeidsplass, er folketrygdens ansvar. Søknad om økonomisk dekning (varig utlån) av hjelpemidler rettes til fylkets hjelpemiddelsentral. Kommunens ergoterapeut/fysioterapeut er elevens/familiens og skolens samarbeidspartner i vurdering, utprøving, tilpassing av hjelpemidler og kan gi faglig uttalelse til begrunnelse av søknaden. I forbindelse med søknad om datahjelpemidler kan PPT også være sakkyndig instans og samarbeidspartner.

Kommunen/fylket har ansvar for ombygningen i grunnskole/videregående skole, samt fastmonterte hjelpemidler. Valg av løsninger vedrørende tilrettelegging i skolehverdagen må skje i samarbeid med eleven. Enkelte elever med OI kvier seg for å ha ulike former for tilrettelegging fordi de ikke ønsker å skille seg ut fra resten av klassen. TRS har erfart at det kan ta tid for eleven å venne seg til tanken om å ha egne hjelpemidler, og at det å ha ulike former for tilrettelegging blir spesielt vanskelig hvis det ikke er åpenhet rundt dette. For elever med OI bør en vurdere følgende former for tilrettelegging:

Tilpasset bord og stol

Med bakgrunn i at elever med OI kan ha hypermobile ledd og muskel/leddsmerter, vil noen ha behov for å endre arbeidsstilling relativt ofte. Noe av dette kan avhjelpest ved å få tilpasset en god arbeidsstol og egnet bord. Regulerbar arbeidsstol med god støtte og bord med utsparing for å gi god støtte til armene vil for noen være gunstig.

Tilrettelegging av skrivearbeidet

Hypermobilitet i spesielt fingre, håndledd og skuldre hos elever med OI, medfører at skriveprosessen for mange oppleves som problematisk. Eleven bruker mer krefter på å skrive. Det kan være vanskelig å få godt grep om og holde blyanten, og det kan ta lang tid å skrive. For noen kan det derfor være aktuelt å bruke enkle hjelpemidler. Eksempler på dette kan være; et godt skriveredskap i form av en god tykk blyant med "bløtt" bly, eventuelt grepsforstørker i plastikk eller mosegummi i forskjellig tykkelse, godt skrivepapir som gir noe friksjon og sklifritt underlag for å hindre at bøker sklir på pulten.

Ved store problemer og når skrivemengden øker vil det være aktuelt å prøve ut datamaskin som skrivehjelpemiddel. Det er imidlertid viktig at dette gjøres i samarbeid med eleven, og at man ivaretar både opplæring og bruk av data som et ledd i klassens aktiviteter for øvrig. Vurdering av bruk av data må ses i sammenheng med det opplæringstilbudet skolen til enhver tid gir og de krav som stilles til ulike former for skrivearbeid. For eksempel vil det være ugunstig å lære å bruke data samtidig som eleven skal lære å lese og skrive. Bruk av data for enkeltelever i en klasse krever pedagogisk tilrettelegging slik at eleven ikke blir en "ensom svale" bakerst i klasserommet. Det er viktig med godt tilpasset tastatur, mus og tilpasset bord/stol for å unngå belastningsplager.

Bruk av ulike metoder for å redusere skrivemengden vil være hensiktsmessig. Det kan være engangsbøker, utfyllingsoppgaver, lese inn oppgavebesvarelser på lydbånd eller ta dem muntlig og skrive bare svar på spørsmål i ulike fag.

Avstander og tilgang til inne- og uteområder

Tilgang til ulike lokaler/områder som eleven med OI og klassen skal bruke i løpet av skoleåret må vurderes hvis eleven har gangproblemer og/eller bruker rullestol. Dette gjelder både inne- og uteområdet på skolen. I tillegg til klasserommet er det nødvendig å vurdere tilgjengeligheten til gymsal, svømmehall, garderobes, toalett, ulike spesialrom og muligheten eleven har for å komme seg inn og ut av skolen ved egen hjelp.

TRS har god erfaring med at skolen i samarbeid med eleven, foreldre /foresatte, teknisk etat/vaktmester, kommunens fysioterapeut/ergoterapeut går gjennom de ulike områdene for å se hvordan tilgangen er og hva som eventuelt må gjøres noe med. Skolen vil da bli oppmerksom på hvor lang tid det tar og hva som kreves av eleven vedrørende forflytning, noe som er viktig for å få en helhetsvurdering av skolehverdagen. Valg av klasserom bør også vurderes. Klasserommet bør være lett tilgjengelig og såfremt det er mulig ligge i nærheten av de spesialrom som klassen skal benytte ofte.

Kartlegging av inne- og uteområdet bør gjøres så tidlig som mulig. Ved behov for større ombygginger for eksempel innstallering av heis bør kontakt med skolen opprettes 2 år før skolestart. På vinterstid må en spesielt være oppmerksom på at både is og snø kan begrense tilgjengeligheten til uteområdet. Glatt føre vil ofte medføre at eleven opplever det som utrygt å ferdes ute i

friminuttene samt forflytte seg til/fra ulike bygg. Det blir i den sammenheng viktig å drøfte hvilke tiltak som kan iverksettes for at tilgjengeligheten kan bli best mulig. Det vil også være nødvendig å drøfte hvordan det sosiale samspillet med de andre elevene skal ivaretas hvis vedkommende ikke kan være ute i friminuttene i perioder med vanskelige is- og snøforhold.

Dobbelt sett lærebøker

For å unngå unødig belastning på ledd i forbindelse med skoleveien anbefales det at det søkes om dobbelt sett med lærebøker.

Behov for assistent

Elever med OI som er kortvokste, som har store bevegelsesvansker og er avhengige av å bruke rullestol kan ha behov for assistent i skolehverdagen. Det kan også være aktuelt for noen å ha assistent i perioder med brudd. Hvor stort behovet er, er avhengig av hvor godt det fysiske miljøet og opplæringstilbudet er tilrettelagt og omfanget av elevens funksjonsvansker.

Skolen bør i samarbeid med eleven selv og foreldrene/foresatte vurdere om det er behov for assistent, og hvilken funksjon og rolle assistenten eventuelt skal ha i forhold til ulike fag og gjøremål. Det er viktig at assistenten ikke er "i veien" for den kontakten eleven selv ønsker å ha med sine medelever, og at assistenten ikke erstatter den sosiale kontakten og samværet med jevnaldrende. Derfor er det av stor betydning at eleven selv og foreldrene er tydelige på hva vedkommende trenger hjelp til. Skolen bør i samarbeid med eleven og foreldrene legge en plan for hvem som skal gi, og når det skal gis assistanse. Assistenten bør delta på informasjons- og planleggingsmøter.

Skoleskyss

For enkelte elever med OI kan det være aktuelt å vurdere ulike tiltak i forhold til

transport til/fra skolen. På alle klassetrinn gjelder at elever som er funksjonshemmet eller midlertidig skadet eller syke, har rett til gratis skyss. Transport til/fra skolen vil spesielt være aktuelt i perioden etter brudd, i perioder om vinteren når det er glatte veier og når det er vanskelig å komme seg frem med elektrisk rullestol.

Kommunen/fylkeskommunen (ofte delegert til den enkelte skole) har ansvar for å sørge for at dette blir fulgt opp og tilrettelagt. Dette er hjemlet i opplæringsloven § 7-1, § 7-3 og § 7-6. Det kreves vanligvis legeerklæring.

Skolefritidsordningen

Kommunene er i følge opplæringsloven pålagt å ha et tilbud om skolefritidsordning før og etter skoletiden for 1.- 4. klasse. I rundskriv F16/98 fra KUF om "Statstilskudd til skolefritidsordninger for 1998", slås det fast at kommunene har et særlig ansvar for å gi barn med behov for særskilt opplæring et tilpasset og godt SFO-tilbud. Disse elevene kan også få tilbud om plass i SFO når de går i 5.-7 klasse.

Skolefritidsordningen skal legge til rette for lek, kultur- og fritidsaktiviteter med utgangspunkt i alder, funksjonsnivå og interesser hos barna. Barna skal ha omsorg og tilsyn, og opplæringsloven fremhever spesielt at funksjonshemmede barn skal gis gode utviklingsvilkår. (Opplæringsloven §13-7).

I mange kommuner er skolefritidsordningen en del av skolens tilbud, der man også bruker skolens lokaler. SFO er et frivillig tilbud og har mindre faste rammer for innhold og aktiviteter. Enkelte foreldre forteller at de synes det er vanskelig å vurdere om deltagelse i SFO er fornuftig i forhold til den kapasitet barnet har. Det kan i den sammenheng legges opp til at hvile og

rolige aktiviteter er en naturlig del av SFO – tilbudet, slik at de barn som har behov for det, kan få slappe av.

Hvis barn med OI og foreldre/foresatte velger å benytte seg av tilbud om SFO, er det viktig at ansatte i SFO blir tatt med på informasjons- og drøftingsmøter vedrørende barnet, slik at de i størst mulig grad har forutsetning for å gi et tilrettelagt tilbud.

Eleven som ressursperson og viktig samarbeidspartner

Eleven selv er lærerens viktigste informasjonskilde og samarbeidspartner for at opplæringstilbudet skal bli best mulig tilpasset den enkelte. Med mange elever vil dette selvsagt være en ekstra utfordring, men på sikt vil det være med på å skape en tryggere opplæringssituasjon både for eleven som har OI, for læreren og for medelevene i klassen. Det er av stor betydning at eleven selv får være med å påvirke hva som skal iverksettes av tiltak og tilrettelegginger i skolehverdagen. Elevmedvirkning er noe som skolen også skal ivareta når det gjelder opplæringstilbudet generelt.

Elevsamtalen som skal gjennomføres både i grunnskole og i videregående skole, er en viktig "møteplass" for å få frem de opplysninger som er nødvendige med tanke på en god skolehverdag for eleven. Elever med OI kan være engstelige for å delta i ulike aktiviteter i skolehverdagen, noe som både klassestyrer og faglærere bør være oppmerksomme på. Dette er ikke alltid lett for eleven å snakke om. Foreldrene er i den forbindelse en viktig samarbeidspartner og informasjonskilde.

Samarbeid skole – hjem

"Foreldra/dei føresette har hovudansvaret for oppsedinga av sine egne barn, og må derfor ha medansvar i skulen". (Fra

St.meld nr 14 (1997-98) Om foreldremedverknad i grunnskolen).

En god og likeverdig dialog mellom hjem og skole er viktig for å legge til rette for et best mulig opplæringstilbud. Samarbeid mellom skole og hjem handler blant annet om god og gjensidig informasjon og at skolen trekker foreldrenes kompetanse inn i sitt arbeid. (KUF 1996, FUG 2000). Dette betyr mye når eleven har en sjelden og sammensatt diagnose som OI. Foreldrenes og elevens egne erfaringer og kjennskap til hvordan det er å leve med OI bør danne grunnlaget for diskusjon og vurdering av hvilke tiltak som er nødvendige for at eleven skal få et godt opplæringstilbud.

Skolen må sørge for å gi informasjon på en slik måte at foreldrene og eleven selv ser hvilke muligheter og begrensninger som er tilstede i dagens skole. Det kan for eksempel være om ulike former for tilrettelegging, læreplanverket, og rettigheter/lovverk. Foreldrene på sin side må være oppmerksomme på at skolen stadig er i endring, og at skolens innhold og arbeidsmåter er annerledes enn da de selv gikk på skolen.

TRS har erfart at det lett kan oppstå misforståelser rundt valg og oppfølging av tiltak. For å unngå dette, er det nødvendig at begge parter har et gjensidig ansvar for å ta opp ting underveis så raskt som mulig. Det er således viktig at det er "lav terskel" for kontakt begge veier, og at dette gjelder både ved positive og negative tilbakemeldinger.

Ulike fagpersoner og instanser som støttespillere

I skolesammenheng og i livet for øvrig vil barn med funksjonshemning ha behov for hjelp, råd og oppfølging fra mange ulike fagpersoner og instanser. I skolen er det primært klassestyrer/kontaktlærer, faglærere og rektor som er kontaktpersoner, men det kan også være

andre for eksempel rådgiver, leder for tilrettelagt opplæring og sosiallærer.

Pedagogisk psykologisk tjeneste (PP- tjenesten)

PP- tjenesten er både en veiledende og sakkyndig instans. PP- tjenesten skal hjelpe skolene med å tilrettelegge opplæringen for elever med særskilte opplæringsbehov, og de skal sørge for at det blir utarbeidet en sakkyndig vurdering når loven krever det. (Opplæringsloven §5-6, Faglig enhet for PP-tjenesten 2001, KUF 2001). PP- tjenesten vurderer om det er behov for spesialpedagogiske tiltak på bakgrunn av henvisning fra foreldre, melding fra skole, barnehage eller helse – og sosialetat.

TRS har erfart at det er ulik praksis i kommunene/fylkeskommunene når det gjelder samarbeid mellom skole og PPTjeneste. Rutiner for tilmelding til PPTjenesten og hvilke saker som PP-tjenesten er involvert i varierer. For elever med OI har TRS erfart at det som oftest opprettes kontakt med PP-tjenesten i forbindelse med vurdering av behovet for assistent, datatekniske hjelpemidler, spesialundervisning, og i forbindelse med vurdering av ekstra ressurser til hjemmeundervisning ved lengre fraværperioder. PPT kan være tilstede på ansvarsgruppemøter spesielt i overgangsfasen mellom ulike arenaer der behovet for tilrettelegging og videreføring av tiltak i ny arena blir drøftet.

Ansvarsgruppe

Kommunen kan opprette ansvarsgrupper rundt barn med særskilte og sammensatte behov. Deltagere i en ansvarsgruppe vil være foreldre/foresatte, barnet selv (avhengig av alder), og de fagpersonene som har mest med barnet å gjøre. Andre fagpersoner kan innkalles ved behov direkte knyttet opp mot spesielle problemstillinger. Skolen vil som regel

være representert i ansvarsgruppen. Andre faggrupper som ofte er representert er fysioterapeut, ergoterapeut, fastlege og helsesøster.

Målsettingen med ansvarsgruppen er å få til et tett og godt tverrfaglig samarbeid og at gruppen fungerer som en koordinerende hjelpeinstans for familien. Det er viktig at det avklares hvem av fagpersonene som skal ha ansvar for koordinering av arbeidet i ansvarsgruppen. For barn og ungdom med OI vil det i varierende grad være behov for å opprette ansvarsgruppe. Det er noe familien og fagpersoner lokalt må ta stilling til ut fra det behovet familien/barnet har med tanke på hjelpetiltak og koordinering av disse.

TRS

Hvis familien og skolen, og eventuelt andre samarbeidspartnere har behov for det, kan TRS gi informasjon om diagnosen og være diskusjonspartner i forhold til tilrettelegging av opplæringstilbudet for eleven.

Skifte av arena - de viktige overgangene

Ulike overganger i barnehage- og skolealder medfører en rekke utfordringer for alle barn/elever. Når barnet/ungdommen har behov for ulike former for fysisk og pedagogisk tilrettelegging, vil overgangen mellom barnehage og barneskole, mellom barneskole og ungdomsskole og mellom ungdomsskole og videregående skole innebære ekstra utfordringer for alle involverte parter.

Det blir viktig å dra med seg de positive erfaringene man har fra en arena til den neste, og at man ved oppstart i ny arena jobber aktivt for å forbedre tiltak og ser på nye muligheter innen områder som eventuelt ikke har fungert tidligere.

Skolen bør være oppmerksom på at det kan være en utfordring i seg selv å møte en ny skole på en positiv måte hvis foreldrene/barnet selv har mange negative erfaringer fra før. Dette fritar imidlertid ikke foreldrene/eleven selv fra å gi den nye skolen en sjanse før man vurderer ulike tiltak og opplæringstilbudet som helhet.

TRS har erfart at det er viktig å være åpen om dette selv om det kan være vanskelig. Det handler i stor grad om forventningsavklaring mellom partene. TRS har erfart at egne overføringsmøter der både nåværende og fremtidig skole er representert sammen med foreldre, PP-tjenesten og lokalt hjelpeapparat, er viktige for at overgangen skal bli best mulig for alle parter. Agenda for et slikt møte vil ofte være informasjon om diagnosen, drøfting av det behovet eleven har for ulike former for tilrettelegging i skolehverdagen, samt ansvarsfordeling i forhold til oppfølging og tiltak.

Det kan være behov for flere tiltak der noen av partene samarbeider i større grad både før og etter skifte av arena. Dette vil være med på å skape trygghet både for eleven, foreldrene og de som er involvert av lokalt hjelpeapparat. Med bakgrunn i at OI er en sjelden og sammensatt diagnose så er slike "møteplasser" nyttige for å gi eleven/barnet et best mulig opplæringstilbud. I den sammenheng er det viktig å vite både for foreldre og skole at regler i forhold til taushetsplikt, innsynsrett og informert samtykke blir overholdt. Innsynsretten er regulert i personregisterloven og i Datakonsesjon for grunnskolen § 4-6. Taushetsplikten er hjemlet i Forvaltningsloven § 13.

Videregående skole - utdanning og yrkesvalg

I løpet av ungdomstrinnet vil det være naturlig å starte en prosess med å planlegge hva eleven skal gjøre videre når det gjelder

utdanning og arbeid. Rådgiver på ungdomsskolen, og etter hvert rådgiver i videregående skole, er en viktig kontaktperson som har et ansvar i forhold til spørsmål rundt videre utdanning. I henhold til opplæringsloven § 9-2 så har elevene rett til nødvendig rådgivning om utdanning, yrkestilbud og yrkesvalg og om sosiale spørsmål.

I overgangen mellom grunnskole og videregående opplæring er det nødvendig å ta hensyn til flere faktorer enn overføring av informasjon/tiltak mellom skolene. Valg av videre utdanning og/eller arbeid kan være problematisk for elever med OI, fordi det kan råde enn viss usikkerhet om hva som faktisk er mulig og hensiktsmessig på sikt. I tillegg er det for ungdommer generelt vanskelig å velge utdanningsvei så tidlig i ungdomsårene.

Behov for pedagogisk og fysisk tilrettelegging vil som regel være de samme i videregående opplæring som i grunnskolen. En kan imidlertid tenke seg at det vil være aktuelt å søke seg inn i videregående skole på særskilte vilkår, og at det for noen vil være hensiktsmessig å ta videregående skole over flere år enn det som er normalt.

For at retten til videregående skole skal utvides over 3 år skal det foreligge en sakkyndig vurdering av de behovene eleven har. Og det er i forbindelse med at eleven har fått vedtak på at han/hun har behov for spesialundervisning at denne retten trer i kraft. (Jf oppl § 3-1). Det er også viktig å være oppmerksom på at søkere som i henhold til opplæringsloven har behov for spesialundervisning, og som på grunnlag av sakkyndig vurdering har behov for et særskilt grunnkurs, har rett til inntak på dette kurset innenfor en kvote som er fastsatt av departementet ved forskrift. (Jf oppl §3-1). Retten til videregående opplæring kan også etter søknad om omvalg bli utvidet med inntil

ett opplæringsår.

I videregående kan det være lurt å se på valg av studieretningsfag og valgfag i sammenheng med det som ellers kreves av tilrettelegginger i skolehverdagen. Det vil si at man tar hensyn til omfanget av praktiske og teoretiske fag og vanskelighetsgraden av de ulike fagene når kabalen for utdanningsløpet skal legges.

Hvis eleven velger en yrkesfaglig studieretning, bør tiltak og tilrettelegging i praksisperioder vurderes, og man bør få anledning til å prøve seg i praksis så tidlig som mulig i utdanningsløpet. Dette er nødvendig for at man så tidlig som mulig kan ta stilling til om valg av utdanning og et fremtidig yrke oppleves som hensiktsmessig i forhold til det å leve med OI. Ønsker eleven å fortsette og ta fagbrev, og målet er full yrkeskompetanse, er det viktig at lærlingetiden med dens krav og oppgaver også blir tilrettelagt. I forskrift til opplæringsloven §11-12 er det hjemmel for å avvike fra kontraktsvilkårene for personer med begrenset arbeidsevne på grunn av fysiske og /eller psykiske funksjonshemninger (KUF 2001).

TRS har erfart at det er hensiktsmessig at ungdommer med OI sikter seg inn mot en utdanning og et yrke som ikke er for fysisk belastende. Utover dette er det like viktig for ungdommer med OI, på lik linje med ungdommer flest, at de får være med på å påvirke og ta egne veivalg med utgangspunkt i de interesser og forutsetninger de har.

For noen elever kan deler av videregående opplæring falle inn under reglene om ytelser til yrkesrettet attføring. (Folketrygdeloven kap 11). Dersom eleven er i en vesentlig annen utdannings situasjon enn den som gjelder for annen ungdom, kan det etter særskilte regler ytes attføringsstønning fra 16 år og attføringspenger fra 19 år (Ftrl §11-4).

Oppfølgingstjenesten

Fylkeskommunen skal ha en egen tjeneste som skal sikre at elever som tilhører målgruppen får tilbud om opplæring, arbeid eller annen form for sysselsetting. (Opplæringsloven § 3-6 andre ledd og forskrift til opplæringsloven § 13-1, § 13-2). Målgruppen for oppfølgingstjenesten er ungdom i alderen 16-20 år som omfattes av den lovfestede retten til videregående opplæring, men som ikke har søkt eller tatt i mot elev - eller læreplass, eller som avbryter slik opplæring, eller ikke er i varig arbeid, eller er utvist fra skolen eller har fått hevet sin lærekontrakt.

Oppfølgingstjenesten skal sikre tverretattlig samarbeid mellom kommunale, fylkeskommunale og statlige instanser som har ansvar for målgruppen og formidle, og eventuelt samordne, tilbud fra ulike instanser. (Forskrift til opplæringsloven § 13-4). Aktuelle samarbeidspartnere og instanser i tillegg til skolen og rådgivere i grunnskole og videregående skole vil spesielt være PP - tjenesten, arbeidsmarkedsetaten og sosial - og helseetaten.

Avslutning

Skolehverdagen består av mange utfordringer og muligheter for elever og lærere. For elever med OI vil det ofte være en ekstra utfordring i det å møte skolehverdagen med dens krav og forventninger til ulike gjøremål og aktiviteter. Med denne artikkelen håper vi å ha gitt noen innspill til hva det bør tas hensyn til slik at elever med OI kan få en god skolehverdag og et tilpasset opplæringstilbud. Vi håper også at vi har gitt noen ideer til hvordan opplæringstilbudet kan tilrettelegges.

Litteraturliste

Faglig enhet for PP-tjenesten:

Håndbok for PP-tjenesten

Våren 2001

Foreldreutvalget for grunnskolen:

Barn med behov for særskilt tilrettelagt opplæring. Veiledning til foreldre. Oslo, mai 2000

Kirke,- utdanning- og

forskningsdepartementet (KUF):

Læreplan for videregående opplæring.

Kroppsøving. Felles allment fag for alle

Studieretninger Oslo, april 1994

KUF:

Læreplanverket for den 10-årige

grunnskolen.

Oslo, september 1996

KUF:

Veiledning. Spesialundervisning i

grunnskole og videregående opplæring.

Regelverk, prosedyrer og prosesser.

Læringscenteret (LS) 2001

Rikstrygdeverket, KUF:

Formidling av IT-hjelpemidler i skolen.

Oslo 2001

TRS:

"Veileder for oppfølging av osteogenesis imperfecta (OI).

Om osteogenesis imperfecta (OI)

TRS-et kompetansesenter for sjeldne diagnoser. Oslo 2000

TRS:

Informasjonshefte om

Osteogenesis imperfecta (OI).

TRS-et kompetansesenter for sjeldne diagnoser. Oslo 1999

Ulike artikler i informasjonshefte:

* Sollie, Anne-Britt &

Wilhelmsen, Jan Erik: Tilpasset fysisk aktivitet i kroppsøving ved osteogenesis imperfecta.

* Johansen, Heidi:

Tilrettelegging av omgivelsene.

Øystein Stette (red):

Opplæring og utdanning i Norge.

Opplæringslova med forskrifter. Med utdrag fra forarbeid og kommentarer 2001.

PEDLEX Norsk Skoleinformasjon

